विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शिक्षा

योजना तथा व्यवस्थापन विषयमा स्नातकोत्तर

तह (एम.एड.) दोस्रो वर्षको आवश्यक्ता

पुरा गर्नका लागि तयार

पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता

यज्ञप्रकाश चापागाईं

क्याम्पस रोल नं. २२ /०६१-०६३

परीक्षा रोल नं. २१४००८२-०६३

त्रि. वि. वि.दर्ता नं. ४०५४–८५

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ्ग

फागुन , २०६८

कृतज्ञता

विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति शीर्षकमा शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोधनिर्देशक श्री भोजराज घिमिरेज्यूको शैक्षिक निर्देशनमा यो शोधपत्र तयार गर्न पाउँदा आफूलाई गौरवान्वित ठानेको छु । आफ्ना कार्य व्यस्तताका बाबजुद् पनि नियमित रुपमा सरसल्लाह, सुझाव तथा अमूल्य सहयोगका साथै रचनात्मक सुझावहरु समेत दिई मेरो यस शोधपत्रलाई पूर्ण आकार दिन सहयोग पु–याउनु भएकोमा वहाँलाई हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस कार्यमा आवश्यक निर्देशन, सल्लाह, सुझाव दिनुहुने सुकुना वहुमुखी क्याम्पस शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ तथा यस क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ एवं सम्पूर्ण गुरुहरु प्रति धन्यवाद दिंदै उहाँहरुको अविस्मरणीय योगदानको उच्च कदर एवं सम्मान गर्दछु ।

मेरो यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा नमूना विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक , विद्यार्थी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीहरु र अभिभावक एवं छनोट गरिएका उत्तरदाताहरु साथै मेरो अध्ययन कार्यलाई सहयोग गर्ने छोरा दिलिप, छोरी दीक्षा र श्रीमति अम्विका रेग्मी(चापागाईं) समेतलाई स्मरण गर्न चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई टाइप गरी सहयोग गर्नुहुने मल्टी लिङ्क इस्टिच्यूटका प्रशिक्षक श्री मानबहादुर कुवँरलाई समेत धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

यज्ञप्रकाश चापागाईं

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन **विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति** शीर्षक राखी तयार पारिएको हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले खेलेको भूमिका र योगदान पहिचान गर्नु ,भौतिक पक्षले शैक्षिक गुणस्तरमा पार्ने प्रभाव पत्ता लगाउनु , भौतिक पक्षको सुधारका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु र त्यसमा देखा परेका चुनौति एवं समस्याहरु खोजी गरी वि.व्य.स.को निर्णय प्रक्रियाको प्रभावकारिता केलाउदै विद्यालयको भौतिक विकासमा देखिएका समस्या एवं चुनौतिको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित ढंगले सम्पन्न गर्नका लागि यस शीर्षकसँग सम्वन्धित विभिन्न लेख,रचना र साहित्यहरुको व्यापक समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरिएको छ । सैद्धान्तिक ढाँचाको रुपमा इल्टन मायो र मेरी पार्कर फोलेट लगायतको मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र व्यवस्थापन कार्य कुशल सिद्धान्तलाई लिएर विद्यालयको भौतिक विकासको वर्तमान अवस्थालाई खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । त्यसका साथै गुणात्मक र वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । यो शोध अध्ययन सम्पन्न गर्न तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवलोकन फाराम जस्ता सामग्रीहरुको प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययनको लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिलाई आधार मानी धनकुटा जिल्लाको धनकुटा नगरपालिकाको एक स्रोत केन्द्र अन्तर्गत रहेका ३ वटा विद्यालयलाई नमूनाको रुपमा छनोट गरी विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी र स्थानीय अभिभावकहरुलाई नमूनाको रुपमा लिएर प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ भने विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना तथा विद्यालय अभिलेख र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय पुस्तिकाबाट द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सो संकलित तथ्याङ्कको वैधता र विश्वसनियता कायम गर्न छलफल, अन्तर्वार्ता र अवलोकन गरी विश्लेषण गरिएको छ र तथ्याङ्क संकलन गर्न अनुसन्धानकर्ता आफै प्रत्येक विद्यालयमा अभिभावक समक्ष पुगेको छ ।

विद्यमान समयमा विद्यालयको सीमित स्रोत साधन, प्रतिकूल भू-बनोवट र निस्कृय अभिभावकका कारण वि.व्य.स.हरु भौतिक विकास निर्माण कार्यमा समस्याग्रस्त रहेपनि उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग र परिचालन गर्न साथै स्थानीय अभिभावक लगायतलाई सक्रिय बनाउन वि.व्य.स. प्रयासरत रहेको पाइएको छ । समय समयमा विद्यालयको भौतिक विकास तथा सुरक्षणका लागि अनुगमन, अवलोकन र निरीक्षण गर्ने काम पनि भएरहेको पाइएको छ । तथापी उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग, गुणस्तरीय निर्माण सामग्रीको प्रयोग, आर्थिक मितव्ययीता र पारदर्शिता तथा समान सहभागिता र जिम्मेवारी वोधको अभाव रहेको देखिन्छ ।

धेरै विद्यालयहरु विकट भू बनोवट, सीमित स्रोत साधन र कम जनसहभागिताको कारण भौतिक रुपले पछि पर्नु परेको साथै सम्पूर्ण अभिभावक तथा सम्बन्धित निकायहरुमा अपनत्व र जिम्मेवारीको भावना विकास गर्न सकेमा विद्यालयको भौतिक विकास समुचित र सन्तुलित रुपमा हुन सक्छ ।

यस्ता समस्याहरु समाधान गर्न विद्यालय संचालन र व्यवस्थापनको लागि जिम्मेवारी र दायित्व स्पष्ट पार्नु पर्ने ,सरकारी अनुदानको मितव्ययिता, पारदर्शिता र सान्दर्भिकता कायम गरिनु पर्ने कामका साथै सरकार र स्थानीय निकायको दायित्वको नीतिगत रुपमा व्यवस्था गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । विद्यालयको भौतिक विकासका लागि स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई ख्याल गर्नु र कुशलतापूर्वक अङ्गीकार गर्नु पर्दछ । त्यसो भएमा स्थानीय स्रोत साधनको सदुपयोग भई सरकारको एवं माथिल्लो निकायको मुख ताकिरहनु पर्ने अवस्था रहदैन ।

वर्तमान समयमा विद्यालय संचालन , व्यवस्थापन तथा विद्यालयको भौतिक विकासको जिम्मेवारी एवं दायित्वको बारेमा रहेको अस्पष्ट प्रावधानलाई स्पष्ट पार्न त्यस विषयमा भविष्यमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी सही निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने र प्राप्त हुने उपलब्धिको अनुसरण र कार्यान्वयन गरिनु पर्ने सुझावहरु समेत यस शोध अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विषय सूची

		पेज
	परिच्छेद एक : परिचय	**१–९**
१.१.	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२.	समस्याको कथन	५
१.३.	अध्ययनको औचित्य	६
१.४.	अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५.	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	७
१.६.	अध्ययनको परिसीमा	८
१.७.	सम्वन्धित शब्दावलीको परिभाषा	९
	परिच्छेद दुई :सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	**१०–१५**
२.१.	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१०
२.२.	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१२
२.३.	शैक्षिक उपादेयता	१५
	परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	**१७-२०**
३.१.	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१७
३.२.	जनसंख्या	१७
३.३.	नमुनाको आकार र छनौट विधि	१८
३.४.	नमुना छनौटको आधार	१८
३.५.	अनुसन्धानका साधन	१९
३.६.	तथ्याङकका श्रोतहरु	२०
३.७.	तथ्याङक संकलन प्रक्रिया	२०
३.८.	तथ्याङक विश्लेषण प्रक्रिया	२०

परिच्छेद चार : नतिजाको विश्लेषण **२१-५९**

४.१. विद्यालयको वर्तमान भौतिक विकासको अवस्था	२१
४.१.१. विद्यालयको जग्गा	२२
४.१.२. विद्यालय भवन	२४
४.१.३. कक्षा कोठा	२७
४.१.४. खेल मैदान	२८
४.१.५. शौचालय	३०
४.१.६ खानेपानी	३२
४.१.७. पुस्तकालय	३५
४.१.८. घेराबारा	३७
४.१.९. फर्निचर	३९
४.१.१०. प्रयोगशाला	४०
४.१.११. विद्युत र संचार	४१
४.२. विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकका निर्णयहरु	४३
४.३. विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पारेका प्रभावहरु	४५
४.३.१. भौतिक विकासका लागि सहयोग	४५
४.३.२. भौतिक विकासको लागि चन्दा संकलन	४६
४.३.३. व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरुको उदाहरणीय व्यवहार	४६
४.३.४. विद्यालयको भौतिक विकासमा अनिवार्य श्रमदान	४६
४.३.५. विद्यालयको भौतिक विकासका लागि जिम्मेवारीको बाँडफाँड	४७
४.४. विद्यालयको भौतिक विकासमा देखापरेका चुनौति एवम् समस्याहरु	४७
४.४.१. विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन	४८
४.४.१.१. विद्यालयको जग्गा खरिद तथा व्यवस्थापन	४८
४.४.१.२. विद्यालयको भवन निर्माण तथा मर्मत	४९
४.४.१.३. कक्षाकोठा निर्माण मर्मत सम्भार तथा व्यवस्थापन	५१
४.४.१.४. खेलमैदान निर्माण तथा व्यवस्थापन	५१

४.४.१.५. शौचालय निर्माण ५१

४.४.१.६. खानेपानी व्यवस्थापन ५२

४.४.१.७. पुस्तकालय निर्माण तथा व्यवस्थापन ५३

४.४.१.८. घेराबारा निर्माण ५४

४.४.१.९. फर्निचर निर्माण ५४

४.४.१.१०. विज्ञान प्रयोगशाला निर्माण ५५

४.४.१.११. विद्युत र सञ्चारगृह निर्माण ५६

४.४.२. विद्यालयको शैक्षणिक अवस्था ५६

४.४.३. विद्यालयका आर्थिक चुनौति एवं समस्याहरु ५७

४.५. विद्यालयको प्रभावकारी भौतिक विकासका उपायहरु ५८

४.५.१. प्राथमिकताको निर्धारण ५८

४.५.२. समुदायको परिचालन ५८

४.५.३. आर्थिक स्रोतको पहिचान ५९

४.५.४. लागत तथा जन सहभागितामा वृद्धि ५९

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु **६०-६३**

५.१. प्राप्ति ६०

५.२. निष्कर्ष ६१

५.३. सुझावहरु ६२

सन्दर्भ सामग्रीहरु

अनुसूचीहरु

तालिका सूची

पेज १८-४३

तालिका नं १.	नमुनाको आकार	१८
तालिका नं २.	विद्यालयमा जग्गाको विवरण	२२
तालिका नं ३.	विद्यालय भवनको विवरण	२४
तालिका नं ४.	कक्षाकोठाको विवरण	२७
तालिका नं ५.	खेलमैदानको विवरण	२९
तालिका नं ६.	विद्यालयमा रहेको शौचालयको विवरण	३०
तालिका नं ७.	विद्यालयमा खानेपानीको अवस्थाको विवरण	३३
तालिका नं ८.	विद्यालयमा पुस्तकालय तथा पुस्तकको विवरण	३५
तालिका नं ९.	विद्यालयमा फर्निचरको विवरण	३९
तालिका नं १०.	विद्यालयमा विधुत तथा संचारको विवरण	४१
तालिका नं ११.	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकका निर्णयहरु	४३

संक्षिप्त शब्दरुप

वि.व्य.स.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.सं.	शिक्षक अभिभावक संघ
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि.	उच्च माध्यमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
न.पा.	नगरपालिका
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
प्र.अ.	प्रधानाध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शिक्षा

योजना तथा व्यवस्थापन विषयमा स्नातकोत्तर

तह (एम.एड.) दोस्रो वर्षको आवश्यक्ता

पुरा गर्नका लागि तयार

पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता

यज्ञप्रकाश चापागाईं

क्याम्पस रोल नं. २२ /०६१-०६३

परीक्षा रोल नं. २१४००८२-०६३

त्रि. वि. वि.दर्ता नं. ४०५४–८५

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ्ग

फागुन , २०६८

कृतज्ञता

विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति शीर्षकमा शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोधनिर्देशक श्री भोजराज घिमिरेज्यूको शैक्षिक निर्देशनमा यो शोधपत्र तयार गर्न पाउँदा आफूलाई गौरवान्वित ठानेको छु । आफ्ना कार्य व्यस्तताका बाबजुद् पनि नियमित रुपमा सरसल्लाह, सुझाव तथा अमूल्य सहयोगका साथै रचनात्मक सुझावहरु समेत दिई मेरो यस शोधपत्रलाई पूर्ण आकार दिन सहयोग पु–याउनु भएकोमा वहाँलाई हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस कार्यमा आवश्यक निर्देशन, सल्लाह, सुझाव दिनुहुने सुकुना वहुमुखी क्याम्पस शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ तथा यस क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ एवं सम्पूर्ण गुरुहरु प्रति धन्यवाद दिंदै उहाँहरुको अविस्मरणीय योगदानको उच्च कदर एवं सम्मान गर्दछु ।

मेरो यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा नमूना विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक , विद्यार्थी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीहरु र अभिभावक एवं छनोट गरिएका उत्तरदाताहरु साथै मेरो अध्ययन कार्यलाई सहयोग गर्ने छोरा दिलिप, छोरी दीक्षा र श्रीमति अम्विका रेग्मी(चापागाईं) समेतलाई स्मरण गर्न चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई टाइप गरी सहयोग गर्नुहुने मल्टी लिङ्क इस्टिच्यूटका प्रशिक्षक श्री मानबहादुर कुवँरलाई समेत धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

यज्ञप्रकाश चापागाईं

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन **विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति** शीर्षक राखी तयार पारिएको हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले खेलेको भूमिका र योगदान पहिचान गर्नु ,भौतिक पक्षले शैक्षिक गुणस्तरमा पार्ने प्रभाव पत्ता लगाउनु , भौतिक पक्षको सुधारका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु र त्यसमा देखा परेका चुनौति एवं समस्याहरु खोजी गरी वि.व्य.स.को निर्णय प्रक्रियाको प्रभावकारिता केलाउदै विद्यालयको भौतिक विकासमा देखिएका समस्या एवं चुनौतिको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित ढंगले सम्पन्न गर्नका लागि यस शीर्षकसँग सम्वन्धित विभिन्न लेख,रचना र साहित्यहरुको व्यापक समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरिएको छ । सैद्धान्तिक ढाँचाको रुपमा इल्टन मायो र मेरी पार्कर फोलेट लगायतको मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र व्यवस्थापन कार्य कुशल सिद्धान्तलाई लिएर विद्यालयको भौतिक विकासको वर्तमान अवस्थालाई खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । त्यसका साथै गुणात्मक र वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । यो शोध अध्ययन सम्पन्न गर्न तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवलोकन फाराम जस्ता सामग्रीहरुको प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययनको लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिलाई आधार मानी धनकुटा जिल्लाको धनकुटा नगरपालिकाको एक स्रोत केन्द्र अन्तर्गत रहेका ३ वटा विद्यालयलाई नमूनाको रुपमा छनोट गरी विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी र स्थानीय अभिभावकहरुलाई नमूनाको रुपमा लिएर प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ भने विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना तथा विद्यालय अभिलेख र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय पुस्तिकाबाट द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सो संकलित तथ्याङ्कको वैधता र विश्वसनियता कायम गर्न छलफल, अन्तर्वार्ता र अवलोकन गरी विश्लेषण गरिएको छ र तथ्याङ्क संकलन गर्न अनुसन्धानकर्ता आफै प्रत्येक विद्यालयमा अभिभावक समक्ष पुगेको छ ।

विद्यमान समयमा विद्यालयको सीमित स्रोत साधन, प्रतिकूल भू-बनोवट र निस्कृय अभिभावकका कारण वि.व्य.स.हरु भौतिक विकास निर्माण कार्यमा समस्याग्रस्त रहेपनि उपलब्ध

स्रोत साधनको सही सदुपयोग र परिचालन गर्न साथै स्थानीय अभिभावक लगायतलाई सक्रिय बनाउन वि.व्य.स. प्रयासरत रहेको पाइएको छ । समय समयमा विद्यालयको भौतिक विकास तथा सुरक्षणका लागि अनुगमन, अवलोकन र निरीक्षण गर्ने काम पनि भएरहेको पाइएको छ । तथापी उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग, गुणस्तरीय निर्माण सामग्रीको प्रयोग, आर्थिक मितव्ययीता र पारदर्शिता तथा समान सहभागिता र जिम्मेवारी वोधको अभाव रहेको देखिन्छ ।

धेरै विद्यालयहरु विकट भू बनोवट, सीमित स्रोत साधन र कम जनसहभागिताको कारण भौतिक रुपले पछि पर्नु परेको साथै सम्पूर्ण अभिभावक तथा सम्बन्धित निकायहरुमा अपनत्व र जिम्मेवारीको भावना विकास गर्न सकेमा विद्यालयको भौतिक विकास समुचित र सन्तुलित रुपमा हुन सक्छ ।

यस्ता समस्याहरु समाधान गर्न विद्यालय संचालन र व्यवस्थापनको लागि जिम्मेवारी र दायित्व स्पष्ट पार्नु पर्ने ,सरकारी अनुदानको मितव्ययिता, पारदर्शिता र सान्दर्भिकता कायम गरिनु पर्ने कामका साथै सरकार र स्थानीय निकायको दायित्वको नीतिगत रुपमा व्यवस्था गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । विद्यालयको भौतिक विकासका लागि स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई ख्याल गर्नु र कुशलतापूर्वक अङगीकार गर्नु पर्दछ । त्यसो भएमा स्थानीय स्रोत साधनको सदुपयोग भई सरकारको एवं माथिल्लो निकायको मुख ताकिरहनु पर्ने अवस्था रहदैन ।

वर्तमान समयमा विद्यालय संचालन , व्यवस्थापन तथा विद्यालयको भौतिक विकासको जिम्मेवारी एवं दायित्वको बारेमा रहेको अस्पष्ट प्रावधानलाई स्पष्ट पार्न त्यस विषयमा भविष्यमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी सही निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने र प्राप्त हुने उपलब्धिको अनुसरण र कार्यान्वयन गरिनु पर्ने सुझावहरु समेत यस शोध अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विषय सूची

		पेज
	परिच्छेद एक : परिचय	**१–९**
१.१.	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२.	समस्याको कथन	५
१.३.	अध्ययनको औचित्य	६
१.४.	अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५.	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	७
१.६.	अध्ययनको परिसीमा	८
१.७.	सम्वन्धित शब्दावलीको परिभाषा	९
	परिच्छेद दुई :सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	**१०–१५**
२.१.	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१०
२.२.	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१२
२.३.	शैक्षिक उपादेयता	१५
	परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	**१७-२०**
३.१.	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१७
३.२.	जनसंख्या	१७
३.३.	नमुनाको आकार र छनौट विधि	१८
३.४.	नमुना छनौटको आधार	१८
३.५.	अनुसन्धानका साधन	१९
३.६.	तथ्याङकका श्रोतहरु	२०
३.७.	तथ्याङक संकलन प्रक्रिया	२०
३.८.	तथ्याङक विश्लेषण प्रक्रिया	२०

परिच्छेद चार : नतिजाको विश्लेषण **२१-५९**

४.१. विद्यालयको वर्तमान भौतिक विकासको अवस्था २१

४.१.१. विद्यालयको जग्गा २२

४.१.२. विद्यालय भवन २४

४.१.३. कक्षा कोठा २७

४.१.४. खेल मैदान २८

४.१.५. शौचालय ३०

४.१.६ खानेपानी ३२

४.१.७. पुस्तकालय ३५

४.१.८. घेराबारा ३७

४.१.९. फर्निचर ३९

४.१.१०. प्रयोगशाला ४०

४.१.११. विद्युत र संचार ४१

४.२. विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकका निर्णयहरु ४३

४.३. विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पारेका प्रभावहरु ४५

४.३.१. भौतिक विकासका लागि सहयोग ४५

४.३.२. भौतिक विकासको लागि चन्दा संकलन ४६

४.३.३. व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरुको उदाहरणीय व्यवहार ४६

४.३.४. विद्यालयको भौतिक विकासमा अनिवार्य श्रमदान ४६

४.३.५. विद्यालयको भौतिक विकासका लागि जिम्मेवारीको बाँडफाँड ४७

४.४. विद्यालयको भौतिक विकासमा देखापरेका चुनौति एवम् समस्याहरु ४७

४.४.१. विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन ४८

४.४.१.१. विद्यालयको जग्गा खरिद तथा व्यवस्थापन ४८

४.४.१.२. विद्यालयको भवन निर्माण तथा मर्मत ४९

४.४.१.३. कक्षाकोठा निर्माण मर्मत सम्भार तथा व्यवस्थापन ५१

४.४.१.४. खेलमैदान निर्माण तथा व्यवस्थापन ५१

४.४.१.५. शौचालय निर्माण ५१

४.४.१.६. खानेपानी व्यवस्थापन ५२

४.४.१.७. पुस्तकालय निर्माण तथा व्यवस्थापन ५३

४.४.१.८. घेराबारा निर्माण ५४

४.४.१.९. फर्निचर निर्माण ५४

४.४.१.१०. विज्ञान प्रयोगशाला निर्माण ५५

४.४.१.११. विद्युत र सञ्चारगृह निर्माण ५६

४.४.२. विद्यालयको शैक्षणिक अवस्था ५६

४.४.३. विद्यालयका आर्थिक चुनौति एवं समस्याहरु ५७

४.५. विद्यालयको प्रभावकारी भौतिक विकासका उपायहरु ५८

४.५.१. प्राथमिकताको निर्धारण ५८

४.५.२. समुदायको परिचालन ५८

४.५.३. आर्थिक स्रोतको पहिचान ५९

४.५.४. लागत तथा जन सहभागितामा वृद्धि ५९

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु **६०-६३**

५.१. प्राप्ति ६०

५.२. निष्कर्ष ६१

५.३. सुझावहरु ६२

सन्दर्भ सामग्रीहरु

अनुसूचीहरु

तालिका सूची

पेज १८-४३

तालिका नं १.	नमुनाको आकार	१८
तालिका नं २.	विद्यालयमा जग्गाको विवरण	२२
तालिका नं ३.	विद्यालय भवनको विवरण	२४
तालिका नं ४.	कक्षाकोठाको विवरण	२७
तालिका नं ५.	खेलमैदानको विवरण	२९
तालिका नं ६.	विद्यालयमा रहेको शौचालयको विवरण	३०
तालिका नं ७.	विद्यालयमा खानेपानीको अवस्थाको विवरण	३३
तालिका नं ८.	विद्यालयमा पुस्तकालय तथा पुस्तकको विवरण	३५
तालिका नं ९.	विद्यालयमा फर्निचरको विवरण	३९
तालिका नं १०.	विद्यालयमा विधुत तथा संचारको विवरण	४१
तालिका नं ११.	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकका निर्णयहरु	४३

संक्षिप्त शब्दरुप

वि.व्य.स.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.सं.	शिक्षक अभिभावक संघ
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि.	उच्च माध्यमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
न.पा.	नगरपालिका
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
प्र.अ.	प्रधानाध्यापक

विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शिक्षा

योजना तथा व्यवस्थापन विषयमा स्नातकोत्तर

तह (एम.एड.) दोस्रो वर्षको आवश्यक्ता

पुरा गर्नका लागि तयार

पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता

यज्ञप्रकाश चापागाईं

क्याम्पस रोल नं. २२ /०६१-०६३

परीक्षा रोल नं. २१४००८२-०६३

त्रि. वि. वि.दर्ता नं. ४०५४–८५

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ्ग

फागुन , २०६८

कृतज्ञता

विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति शीर्षकमा शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा शोधनिर्देशक श्री भोजराज घिमिरेज्यूको शैक्षिक निर्देशनमा यो शोधपत्र तयार गर्न पाउँदा आफूलाई गौरवान्वित ठानेको छु । आफ्ना कार्य व्यस्तताका बाबजुद् पनि नियमित रुपमा सरसल्लाह, सुझाव तथा अमूल्य सहयोगका साथै रचनात्मक सुझावहरु समेत दिई मेरो यस शोधपत्रलाई पूर्ण आकार दिन सहयोग पु–याउनु भएकोमा वहाँलाई हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस कार्यमा आवश्यक निर्देशन, सल्लाह, सुझाव दिनुहुने सुकुना वहुमुखी क्याम्पस शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ तथा यस क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ एवं सम्पूर्ण गुरुहरु प्रति धन्यवाद दिंदै उहाँहरुको अविस्मरणीय योगदानको उच्च कदर एवं सम्मान गर्दछु ।

मेरो यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा नमूना विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक , विद्यार्थी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीहरु र अभिभावक एवं छनोट गरिएका उत्तरदाताहरु साथै मेरो अध्ययन कार्यलाई सहयोग गर्ने छोरा दिलिप, छोरी दीक्षा र श्रीमति अम्बिका रेग्मी(चापागाईं) समेतलाई स्मरण गर्न चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई टाइप गरी सहयोग गर्नुहुने मल्टी लिङ्क इस्टिच्यूटका प्रशिक्षक श्री मानबहादुर कुवँरलाई समेत धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

यज्ञप्रकाश चापागाईं

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन **विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति** शीर्षक राखी तयार पारिएको हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले खेलेको भूमिका र योगदान पहिचान गर्नु ,भौतिक पक्षले शैक्षिक गुणस्तरमा पार्ने प्रभाव पत्ता लगाउनु , भौतिक पक्षको सुधारका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु र त्यसमा देखा परेका चुनौति एवं समस्याहरु खोजी गरी वि.व्य.स.को निर्णय प्रक्रियाको प्रभावकारिता केलाउदै विद्यालयको भौतिक विकासमा देखिएका समस्या एवं चुनौतिको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित ढंगले सम्पन्न गर्नका लागि यस शीर्षकसँग सम्वन्धित विभिन्न लेख,रचना र साहित्यहरुको व्यापक समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरिएको छ । सैद्धान्तिक ढाँचाको रुपमा इल्टन मायो र मेरी पार्कर फोलेट लगायतको मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र व्यवस्थापन कार्य कुशल सिद्धान्तलाई लिएर विद्यालयको भौतिक विकासको वर्तमान अवस्थालाई खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । त्यसका साथै गुणात्मक र वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । यो शोध अध्ययन सम्पन्न गर्न तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवलोकन फाराम जस्ता सामग्रीहरुको प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययनको लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिलाई आधार मानी धनकुटा जिल्लाको धनकुटा नगरपालिकाको एक स्रोत केन्द्र अन्तर्गत रहेका ३ वटा विद्यालयलाई नमूनाको रुपमा छनोट गरी विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी र स्थानीय अभिभावकहरुलाई नमूनाको रुपमा लिएर प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ भने विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना तथा विद्यालय अभिलेख र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्णय पुस्तिकाबाट द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सो संकलित तथ्याङ्कको वैधता र विश्वसनियता कायम गर्न छलफल, अन्तर्वार्ता र अवलोकन गरी विश्लेषण गरिएको छ र तथ्याङ्क संकलन गर्न अनुसन्धानकर्ता आफै प्रत्येक विद्यालयमा अभिभावक समक्ष पुगेको छ ।

विद्यमान समयमा विद्यालयको सीमित स्रोत साधन, प्रतिकूल भू-बनोवट र निस्कृय अभिभावकका कारण वि.व्य.स.हरु भौतिक विकास निर्माण कार्यमा समस्याग्रस्त रहेपनि उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग र परिचालन गर्न साथै स्थानीय अभिभावक लगायतलाई सक्रिय बनाउन वि.व्य.स. प्रयासरत रहेको पाइएको छ । समय समयमा विद्यालयको भौतिक विकास तथा सुरक्षणका लागि अनुगमन, अवलोकन र निरीक्षण गर्ने काम पनि भएरहेको पाइएको छ । तथापी उपलब्ध स्रोत साधनको सही सदुपयोग, गुणस्तरीय निर्माण सामग्रीको प्रयोग, आर्थिक मितव्ययीता र पारदर्शिता तथा समान सहभागिता र जिम्मेवारी वोधको अभाव रहेको देखिन्छ ।

धेरै विद्यालयहरु विकट भू बनोवट, सीमित स्रोत साधन र कम जनसहभागिताको कारण भौतिक रुपले पछि पर्नु परेको साथै सम्पूर्ण अभिभावक तथा सम्बन्धित निकायहरुमा अपनत्व र जिम्मेवारीको भावना विकास गर्न सकेमा विद्यालयको भौतिक विकास समुचित र सन्तुलित रुपमा हुन सक्छ ।

यस्ता समस्याहरु समाधान गर्न विद्यालय संचालन र व्यवस्थापनको लागि जिम्मेवारी र दायित्व स्पष्ट पार्नु पर्ने ,सरकारी अनुदानको मितव्ययिता, पारदर्शिता र सान्दर्भिकता कायम गरिनु पर्ने कामका साथै सरकार र स्थानीय निकायको दायित्वको नीतिगत रुपमा व्यवस्था गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । विद्यालयको भौतिक विकासका लागि स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई ख्याल गर्नु र कुशलतापूर्वक अङगीकार गर्नु पर्दछ । त्यसो भएमा स्थानीय स्रोत साधनको सदुपयोग भई सरकारको एवं माथिल्लो निकायको मुख ताकिरहनु पर्ने अवस्था रहदैन ।

वर्तमान समयमा विद्यालय संचालन , व्यवस्थापन तथा विद्यालयको भौतिक विकासको जिम्मेवारी एवं दायित्वको बारेमा रहेको अस्पष्ट प्रावधानलाई स्पष्ट पार्न त्यस विषयमा भविष्यमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी सही निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने र प्राप्त हुने उपलब्धिको अनुसरण र कार्यान्वयन गरिनु पर्ने सुझावहरु समेत यस शोध अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विषय सूची

		पेज
	परिच्छेद एक : परिचय	**१–९**
१.१.	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२.	समस्याको कथन	५
१.३.	अध्ययनको औचित्य	६
१.४.	अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५.	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	७
१.६.	अध्ययनको परिसीमा	८
१.७.	सम्वन्धित शब्दावलीको परिभाषा	९
	परिच्छेद दुई :सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	**१०–१५**
२.१.	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१०
२.२.	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१२
२.३.	शैक्षिक उपादेयता	१५
	परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	**१७-२०**
३.१.	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१७
३.२.	जनसंख्या	१७
३.३.	नमुनाको आकार र छनौट विधि	१८
३.४.	नमुना छनौटको आधार	१८
३.५.	अनुसन्धानका साधन	१९
३.६.	तथ्याङकका श्रोतहरु	२०
३.७.	तथ्याङक संकलन प्रक्रिया	२०
३.८.	तथ्याङक विश्लेषण प्रक्रिया	२०

परिच्छेद चार : नतिजाको विश्लेषण २१-५९

४.१. विद्यालयको वर्तमान भौतिक विकासको अवस्था २१

४.१.१. विद्यालयको जग्गा २२

४.१.२. विद्यालय भवन २४

४.१.३. कक्षा कोठा २७

४.१.४. खेल मैदान २८

४.१.५. शौचालय ३०

४.१.६ खानेपानी ३२

४.१.७. पुस्तकालय ३५

४.१.८. घेराबारा ३७

४.१.९. फर्निचर ३९

४.१.१०. प्रयोगशाला ४०

४.१.११. विद्युत र संचार ४१

४.२. विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकका निर्णयहरु ४३

४.३. विद्यालयको भौतिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पारेका प्रभावहरु ४५

४.३.१. भौतिक विकासका लागि सहयोग ४५

४.३.२. भौतिक विकासको लागि चन्दा संकलन ४६

४.३.३. व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरुको उदाहरणीय व्यवहार ४६

४.३.४. विद्यालयको भौतिक विकासमा अनिवार्य श्रमदान ४६

४.३.५. विद्यालयको भौतिक विकासका लागि जिम्मेवारीको बाँडफाँड ४७

४.४. विद्यालयको भौतिक विकासमा देखापरेका चुनौति एवम् समस्याहरु ४७

४.४.१. विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन ४८

४.४.१.१. विद्यालयको जग्गा खरिद तथा व्यवस्थापन ४८

४.४.१.२. विद्यालयको भवन निर्माण तथा मर्मत ४९

४.४.१.३. कक्षाकोठा निर्माण मर्मत सम्भार तथा व्यवस्थापन ५१

४.४.१.४. खेलमैदान निर्माण तथा व्यवस्थापन ५१

४.४.१.५. शौचालय निर्माण ५१
४.४.१.६. खानेपानी व्यवस्थापन ५२
४.४.१.७. पुस्तकालय निर्माण तथा व्यवस्थापन ५३
४.४.१.८. घेराबारा निर्माण ५४
४.४.१.९. फर्निचर निर्माण ५४
४.४.१.१०. विज्ञान प्रयोगशाला निर्माण ५५
४.४.१.११. विद्युत र सञ्चारगृह निर्माण ५६
४.४.२. विद्यालयको शैक्षणिक अवस्था ५६
४.४.३. विद्यालयका आर्थिक चुनौति एवं समस्याहरु ५७
४.५. विद्यालयको प्रभावकारी भौतिक विकासका उपायहरु ५८
४.५.१. प्राथमिकताको निर्धारण ५८
४.५.२. समुदायको परिचालन ५८
४.५.३. आर्थिक स्रोतको पहिचान ५९
४.५.४. लागत तथा जन सहभागितामा वृद्धि ५९

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु ६०-६३

५.१. प्राप्ति ६०
५.२. निष्कर्ष ६१
५.३. सुझावहरु ६२

सन्दर्भ सामग्रीहरु

अनुसूचीहरु

तालिका सूची

पेज १८-४३

तालिका नं १. नमुनाको आकार १८

तालिका नं २. विद्यालयमा जग्गाको विवरण २२

तालिका नं ३. विद्यालय भवनको विवरण २४

तालिका नं ४. कक्षाकोठाको विवरण २७

तालिका नं ५. खेलमैदानको विवरण २९

तालिका नं ६. विद्यालयमा रहेको शौचालयको विवरण ३०

तालिका नं ७. विद्यालयमा खानेपानीको अवस्थाको विवरण ३३

तालिका नं ८. विद्यालयमा पुस्तकालय तथा पुस्तकको विवरण ३५

तालिका नं ९. विद्यालयमा फर्निचरको विवरण ३९

तालिका नं १०. विद्यालयमा विधुत तथा संचारको विवरण ४१

तालिका नं ११. विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकका निर्णयहरु ४३

संक्षिप्त शब्दरुप

वि.व्य.स.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.सं.	शिक्षक अभिभावक संघ
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
उ.मा.वि.	उच्च माध्यमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
न.पा.	नगरपालिका
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
प्र.अ.	प्रधानाध्यापक